

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam. Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

Pijprokers op ceramiek

Wiard Krook

Zoals op schilderijen te zien is begonnen de Nederlandse interieurs aan het eind van de zestiende eeuw kleurrijker te worden. Dit werd mede veroorzaakt door de geïntensiverde handelscontacten met Italië. Geheel nieuw voor ons land was de invoer van veelkleurig beschilderd Italiaans aardewerk dat 'majolica' werd genoemd.

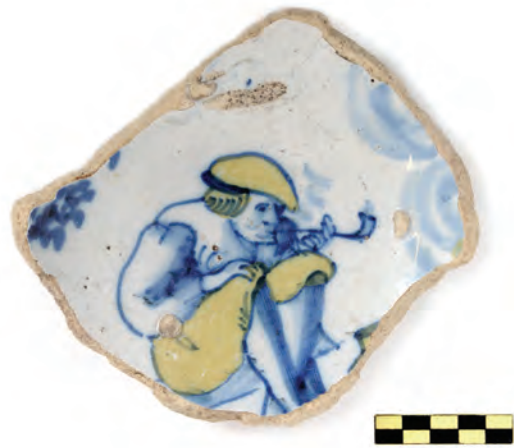
Majolica

Reeds in de vijftiende eeuw werd deze soort polychroom versierde ceramiek op het Spaanse eiland Majorca gemaakt. Het woord 'majolica' was een verbastering van 'Mallorca', de Spaanse naam van dit eiland in de Middellandse Zee. De techniek voor het vervaardigen van majolica en de 'vormentaal' van de decoraties kwamen oorspronkelijk uit Noord-Afrika en het Midden Oosten.

In de zestiende eeuw werd ook in diverse grote Italiaanse steden, met name Faenza, met veel succes allerlei majolica producten geproduceerd voor de lokale markt en voor export in Europa. De grote interesse in de Lage Landen voor dit soort rijk versierd aardewerk deed een aantal Italiaanse majolicabakkers aan het eind van de 16e eeuw besluiten om te gaan verhuizen, om in samenwerking met lokale pottenbakkers, ook allerlei majolica producten te gaan maken. Medio 1600 kende vele Nederlandse steden, bijvoorbeeld Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Gouda en Delft, één of meerdere majolicabakkerijen. De productie beperkte zich niet alleen tot majolica wandborden en schotels, maar ook tot bekers, fruitschalen, visschalen, vazen, kandelaars en wat dies meer zij.

Dankzij opgravingen in ons land zijn er veel majolica producten bekend. In de loop der jaren werd veel kennis vergaard om de ouderdom en herkomst van opgegraven majolica te kunnen vaststellen. Naast de unieke samenstelling van de gebakken klei kan de toegepaste techniek en de stijl van de beschildering helpen bij de vaststelling van de herkomst van de bodemvondsten.

De Nederlandse majolica is goed te onderscheiden van de Spaanse en Italiaanse majolica. Zo is bij borden en schotels de polychrome beschildering aan de voorzijde op een ondergrond van tinglazuur aangebracht. Na het bakproces kleurt tinglazuur fraai wit. De onbeschilderde achterkant van schotels werd bedekt met het veel goedkopere loodglazuur. Na het bakken wordt loodglazuur transparant. Vaak werd zelfs enigszins verontreinigde loodglazuur gebruikt, want als een bord eenmaal aan de wand hing was de achterzijde toch niet zichtbaar. Borden en schotels werden tijdens het bakproces in de oven opgestapeld. Tussen de borden werd een zogenaamde 'proen' geplaatst die op drie punten in het centrum van elk bord (de

Afb. 1. Schotel (fragment), majolica, Nederland, zeventiende eeuw, D. 16,2 cm.. Zittende pijprokende man in geel en blauw. Bodemvondst Amsterdam. (Privé collectie, foto Wiard Krook)

zogenaamde 'spiegel') rustte.

Over het algemeen werd Nederlandse majolica beschilderd met allerlei taferelen uit het dagelijks leven, zoals men die kende van schilderijen, etsen en gravures. Net als bij de wandtegels, waarvan de productie parallel liep met die van de majolica voorwerpen, zien we afbeeldingen van onder andere heraldische wapens, allerlei ornamentiek, dierfiguren, flora, vruchten, zeewezens, bijbelse voorstellingen, putties, landschappen, kinderspelen en het menselijk bedrijf.

Onder de categorie 'dagelijks leven' mogen we de rokende figuren rekenen. De oudste rokers die we op majolica borden aantreffen zijn mannetjes die zittend op een krukje vredig van hun pijpje genieten (afb. 1 en 2). Mogelijk kan een schilderij van een rokende boer van Adriaen Brouwer (1605-

Afb. 2. Schotel (fragment), majolica, Nederland, 1670-1700, D. 16,5 cm. Zittende pijprokende man met vuurstokje in geel, blauw en zwart. Bodemvondst Hoorn. (Foto en collectie, Amsterdam Pipe Museum, inv. nr. PK 21.613)

Afb. 3. Ets 'Drie boeren in een interieur' van Jonas Suyderhoef (1613-1686) naar een schilderij van Adriaen Brouwer (1605-voor 1638). (Collectie Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam)

voor 1638) als inspiratiebron gediend hebben. Afbeelding 3 toont de ets 'Drie boeren in een interieur' van Jonas Suyderhoef (1613-1686) die hij naar een schilderij van Brouwer maakte. Onder de ets staat de volgende wijsheid (vertaald uit het Latijn): 'Tevergeefs bestempel en veroordeel je als teringverwekkend de tabak, zonder welke niemand van ons kan leven. Vul je keel met wijn, je maag met patrijzen; de pijp en de daaruit voortkomende rookwolken geven ons genot.'

Chinees porselein

Toen Spaanse en Portugese ontdekkingsreizigers in contact kwamen met China ontdekten ze de schoonheid van het Chinese porselein. Rond het jaar 1600 werd dit fraaie porselein ook in de Nederlanden bekend. Vergeleken met het ragfijne, fraaie in blauw beschilderd porselein leek majolica nu een soort 'boerenservies'. Iedereen van standing wilde ineens zijn huis versieren met porseleinen schotels en eten van porseleinen borden. Het probleem was echter dat het Chinese porselein maar mondjesmaat werd ingevoerd en daardoor peperduur was. Een aantal Nederlandse majolicabakkers haakten direct in op de Chinese modetrant. Om hun producten een beetje een 'China look' te geven probeerden ze in 'Chinees stijl' te gaan schilderen.

Afbeelding 4 is een goed voorbeeld van een poging om zowel de Oosterse als de Westerse cultuur te verenigen. De polychrome pijprokende putti in het centrum van dit majolica bord was net van een Hollands wandtegeltje gesprongen. De blauwe randversiering in Wan-li stijl was gekopieerd van een Chinese schotel. De werkelijke vormen en betekenis van de afgebeelde Chinese geluksemblen ontging de Hollandse schilder een beetje.

Faience

Inmiddels hadden ook veel Italiaanse majolicabakkers kennis genomen van de Chinese ceramiekrevolutie. Met man en macht werden pogingen ondernomen om zelf voorwerpen in porselein te gaan maken. Men kon echter de geheime samenstelling van de Chinese klei niet ontdekken. Bovendien was er een ander type oven nodig die op een veel hogere temperatuur kon bakken.

De enige mogelijkheid om op korte termijn te kunnen concurreren met geïmporteerd porselein was het imiteren van dit soort producten. Het verfijnen van majolica borden leverde echter een technisch probleem op. Maakte je borden en schotels dunner, dan kon je ze niet meer stapelen met behulp van proenen. Vanwege het eigen gewicht kwamen de borden en schotels gedeformeerd uit de ovens.

Een nieuw ontwikkelde techniek, namelijk het bakken van borden en schotels in cilinders bracht uitkomst. In deze kokers, gemaakt van gebakken aardewerk, waren een aantal driehoekige uitsparingen aangebracht waar driehoekige gebakken aardewerk pennen doorheen konden worden gestoken. Elk bord dat moest worden gebakken rustte nu met de achterkant op drie van zulke pennen. Het voordeel was dat elk bord nu allen zijn eigen gewicht moest dragen en dus een

Afb. 4. Schotel, majolica, Nederland, 1630-1640, D. 23 cm. Pijprokende putti in oranje en blauw. (Privé collectie, www.groenehartvertellingen.nl/Pagina/tegels-pijprokers.htm)

Afb. 5. Schotel (fragment), majolica, Friesland(?), Nederland, 1660-1700, D. 18 cm. Wandelende pijprokende man in geel en blauw. Bodemvondst Leeuwarden. (Foto en collectie, Amsterdam Pipe Museum, inv. nr. PK 20.851)

Afb. 8. Schotel (fragment), faience, Nederland, 1675-1725, D. 30,7 cm. Wandelende pijprokende man in blauw. Bodemvondst. (Collectie Ottema-Kingma Stichting, Keramiekmuseum Prinsessehof, Leeuwarden, (bron: www.collectie.prinsessehof.nl))

Afb. 6. Schotel (fragment), majolica, Friesland(?), Nederland, voor 1700. Pijprokende man in geel en paars. Bodemvondst Bergen, Noorwegen. (Privé collectie, R. Dunlop / N. Mehler, Knasterkopf 2004 (17). Website www.knasterkopf.de/hm/hmd17.htm)

Afb. 9. Bord, faience, Nederland, 1690-1710, D. 22,5 cm. Zittende pijprokende man met vuurstokje en 'farinas' in geel, bruin en blauw. Bodemvondst. (Privé collectie, E. Dreht, The Edwin van Dreht Collection, Hong Kong 1995, nr. 128, p. 99.)

Afb. 7. Schotel (fragment), majolica, Friesland(?), Nederland, 1650-1700, D. 19 cm. Wandelende pijprokende man in blauw. Bodemvondst. (Collectie Ron de Haan, foto Wiard Krook)

Afb. 10. Bord, faience, Delft, Nederland, laat 17de eeuw, D. 19,5 cm. Zittende pijprokende man in blauw. Bodemvondst Amsterdam. (Collectie Ron de Haan, foto Wiard Krook)

stuk dunner kon worden uitgevoerd. Bovendien was men verlost van de lelijke beschadigingen die de proenen achterlieten in het centrum aan de voorzijde van beschilderde majolica bordes en schalen. Het kopiëren van de Chinese decors was voor de ervaren majolicaschilders geen probleem. Ook veel van de Vlaamse en Hollandse majolicabakkers gingen zo rond 1625 over op de productie van faïence voorwerpen, wat vaak het 'porselein voor de armen' werd genoemd. Met name in de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Haarlem, Leiden, Gouda en Delft waren faïencebakkers gevestigd, ook wel plateelbakkers genoemd.

Slechts een klein aantal majolicabakkers bleef het traditionele majolica vervaardigen, met name voor de toeristenindustrie. De plaats Harlingen is daar een goed voorbeeld van. De majolica schalen op de afbeeldingen 5, 6 en 7 zijn vermoedelijk afkomstig uit dit Friese ceramische centrum. Pas na de ontdekking in de achttiende eeuw dat je alleen porselein kon maken met gebruik van kaolienaarde (wat maar op een paar plaatsen op de wereld als natuurlijke grondstof voorkomt), werd het Europese porselein betaalbaar en populair. Deze innovatie ging gepaard met de sluiting van vrijwel alle faïencebakkerijen. Alleen in Delft werd de productie tot op heden op bescheiden schaal gehandhaafd, voornamelijk voor de toeristenindustrie. Geheel foutief worden thans door sommigen in het binnen- en buitenland alle faïence producten (ook welke in bijvoorbeeld Italië, Portugal, Engeland en Frankrijk werden gemaakt) 'Delfts', 'Delfts Blauw' of 'Delft Ware' genoemd.

Farinas Tabak

De afbeelding van een faïence bordje met de veelkleurige afbeelding van een zittende man die zojuist zijn pijp had aangestoken (afb. 9) is bijzonder. Het decor lijkt op de decoratie op het majolica bord op afbeelding 2, hoewel deze persoon nog druk doende is om het vuur in zijn pijpje te krijgen. De tekst 'farinas tabak' op het faïence bordje dient enige uitleg. 'Varinas' of 'krul' is een tabaksoort met een snedebreedte van 3 mm. De naam 'Varinas Tabak' komt onder andere voor in de publicatie 'De Koophandel van Amsterdam naar alle gewesten des werlds' van Isaac le Long (Rotterdam, 1753), capittel 31, pag. 650:

'Van den koophandel op de Spaansche West-Indiën, met de Vlooten en Gallioenen: Varinas Tabac en Havanas Tabak in Blaaden en Poeyer of Snuyf-Tabak'.

Sommige publicaties verwijzen naar de Zuid-Amerikaanse stad Varinas als plaats van herkomst van deze tabak. In de twintigste eeuw gebruikte Van Nelle de naam 'Varinas' als merknaam voor haar pijptabak. Een moderne variant is een geschenkartikel in het Rotterdam Museum van de Tabaksfabriek Van Rossem uit 1960.

Afb. 11. Bord, faïence, Delft, Nederland, laat 17de eeuw, D. 19,5 cm. Stilleven met rookpijp, tabaksdoos, comfort, kandelaar en wijnkan in blauw. Bodemvondst Amsterdam. (Collectie Ron de Haan, foto Wiard Krook)

Afb. 12. Bord, faïence, Delft, Nederland, laat 17de eeuw, D. 20,2 cm. Stilleven met doodshoofd, Bijbel en viool in blauw. Bodemvondst Amsterdam. (Collectie Ron de Haan, foto Wiard Krook)

Afb. 13. Bord, faïence, Delft, Nederland, 1912-1960, D. 22,2 cm. De oude Van Rossem biedt een man in een schandpaal als troost een trekje van zijn pijp in blauw. Opschrift: 'Anno - 1750, V. Rossem's-Troost'. Keerzijde gemerkt 'Delft'. Opdrachtgever Tabaksfabriek J. & A.C. van Rossem. (Collectie Museum Rotterdam, inv.nr. 89347, www.collectie.museumrotterdam.nl)

Pijprokers op ceramiek / Pipe smokers on ceramic

Wiard Krook

At the end of the sixteenth century Dutch interiors started to become more colourful. This was partly caused by the intensified trade relations with Italy, when polychrome-painted 'majolica' pottery was imported. Around 1600 the production of majolica started in several Dutch cities.

Dutch majolica and later faience was painted with various scenes from every-day life. We see images of heraldic arms, all kinds of ornamentation, animal figures, flora, fruit, sea creatures, biblical scenes, landscapes, children's games and "everyday life'. Under the category of 'everyday life', we see several smoking figures. The oldest smoker is a cupid from the first half of the seventeenth century. However, most of them come from the late seventeenth to early eighteenth century. Contemporarily paintings might have served as inspiration for the majolica painters. In this article some examples of this pottery will be shown from this part of the country.

